

Maquis a Catalunya

De la invasió de la Vall d'Aran a la mort
del Caracremada

Ferran Sánchez Agustí

Pagès editors

© Ferran Sánchez Agustí, 1999
© d'aquesta edició: Pagès Editors, S. L., 1999

Sant Salvador, 8 - 25005 Lleida
ed.pages.editors@cambrescat.es

Primera edició: juliol de 1999

Segona edició: octubre de 1999

Tercera edició: gener de 2000

Quarta edició: abril de 2000

Cinquena edició ampliada: març de 2005

Disseny de la coberta: Mercè Trepal

Fotografia de la coberta: d'esquerra a dreta i de dalt a baix: subfusell Sten, la metrallera del maquis. // Estat Major de l'Agrupació de Guerrillers "Reconquesta d'Espanya"; d'esquerra a dreta: José A. Paz Martínez, Joan Blázquez Arroyo (†1974), Vicente López Tovar, Luis Fernández (†1996), Luis Bermejo (†1994), José García Acevedo, "Quim" i Miguel Calvo Luna. // D'esquerra a dreta: Domènec Ibars (d'esquena), detingut el 1949, condemnat a mort, sortí de la presó el 1969; Josep Lluís Faceries (amb el cap descobert), mort el 1957; Enrique Martínez i Celedonio García, morts en una emboscada al coll de Banyuls, el 1949. // Boca nord del túnel de Vielha l'any 1944 (foto de Zerkowitz). // Passi d'aproximació a fronteres, que va estar en vigència fins l'any 1955. // Tomba del cementiri de Vielha on són enterrats els soldats morts durant la invasió de la Vall d'Aran. // El mas berguedà, de Santa Eugènia, base de suport a la guerrilla llibertària entre 1945 i 1949. // Octaveta cridant a sintonitzar Radio Pirenaica.

ISBN: 978-84-9779-846-4

Dipòsit legal: L-59-2005

Imprès a Arts Gràfiques Bobalà, S.L.

L'autor reviu i recorda amb mots i xifres que un dels èxodes més dantescos que mai ha patit un poble ha estat l'exili espanyol després de la Guerra Civil: milers de refugiats, sinònim de peripècies tràgiques. Quina epopeia! Sobreviure en aquella República francesa hostil, teòric bressol mundial de llibertat, igualtat i fraternitat, lluitar i resistir contra aquell feixisme que la convertí en Estat francès, vèncer i acabar esdevenint-ne ciutadans. No es podia o no es volia tornar perquè l'autòcrata seguia vivint.

Uns 25.000 espanyols, considerats apàtrides pels aliats i proscrius per Franco, salvaren l'honor dels pobles d'Espanya trencant llances per la llibertat i la democràcia a tot el món, lluitant amb el Maquis, servint amb els aliats, resistint als camps d'extermini nazi. Molts ho pagaren amb la vida perquè jugaren arriscats papers mentre el règim llepava vergonyantment les botes del III Reich. Van contribuir amb sang, suor i llàgrimes a la victòria de la democràcia europea sobre el feixisme: una altra efemèride que ha anat passant sense pena ni glòria. Interessen més els politikeigs i els índexs d'audiència. Passa una mica com en temps de l'autòcrata: «Les dones, serials; els homes, futbol, i Franco fa el que vol».

El 1963 morí l'últim maquis català. L'autor recorda com si fos avui, sent infant, haver anat d'excursió al poble abandonat de Castellnou de Bages. El moment més intens era quan visitaven el lloc on estava enterrat el Caracremada, una sensació difícil de descriure, mig de misteri, mig de cosa prohibida. Aquest maquisard, com tots, no tenia bona premsa; però ningú no digué mai que havia estat un heroi de les Forces Françaises de l'Intérieur (FFI).

L'autor, els últims deu anys, ha estat abocat a l'estudi del legitimisme. Ha publicat bastant, és prou conegut en aquesta temàtica. Però quan anava per les masies recomponent episodis carlistes, sempre li acabaven parlant del maquis. Durant molts anys ha camejat al llarg i ample del Montsec, la muntanya de Ponent que serví a mossèn Cinto Verdaguer per a exclamar: «Lo graner de Roma fou», i que a l'autor li parla de la Guerra Civil i del maquis. La padrina, perquè a Lleida a les àvies i les iaies els diuen *padrines*, quan era petitet, li deia que a l'altre cantó del Montsec es veia França i d'allí havien vingut els maquis. Amics i familiars, historiadors i periodistes, col·legues d'estudi i companys d'excursió, sabent el seu grau de coneixença sobre el tema, l'animaren partint d'allò que diuen: «Si se'n sap poc, escriu». Primer havien de ser alguns reportatges per a un diari de Lleida, després es convertí en una sèrie i ara ha acabat en una obra gairebé enciclopèdica. Uneix rigorositat documental amb emocions de testimonis orals que visqueren intensament aquells temps de rancúnia i de foscor. Amb

modesta pretensió, lluita contra l'oblit actiu del franquisme envers aquesta pàgina de la nostra història i contra l'oblit passiu de la historiografia democràtica, i observa el dictat de Pierre Vilar, pel qual, qualsevol estudi que es faci sobre la Guerra Civil s'ha de fer dintre un context internacional. Aleshores obliga a extrapolar en un mateix marc la *Résistance* i el seu epígon, la resistència armada antifranquista, com a continuació seva que fou.

L'autor ha intentat bandejar la terminologia franquista, que qualificà aquells resistents armats d'animàlies a extirpar, però ha intentat superar també els epítets que els magnificaven i els convertien en herois a través de la literatura republicana de correligionaris i simpatitzants a l'exili. El present treball és obra de divulgació i alhora d'investigació, amb ambientació social especialment sobre 1944, 1949 i 1963. Arrenca amb el calvari dels exiliats, la seva participació en la II Guerra Mundial, especialment en la *Résistance*, aprofundeix com mai no s'havia fet sobre la invasió de l'Aran i acaba amb la guerrilla del MLE, tot aplegant nombroses noves biogràfiques sobre els mites anarquistes.

A més de revisar les poques fonts bibliogràfiques existents, l'autor ha realitzat més de 50 entrevistes i ha efectuat visites a uns 40 indrets diferents de Catalunya i del Midi. En aquestes tasques, ha estat meritori l'acompanyament d'un pràctic del país com Delfí Solé Puig, republicà de sentiments i alcalde de Vilanova de Meià entre 1959 i 1963, així com han resultat interessants les consultes i entrevistes amb Vicente López Tovar, tinent coronel de la República, coronel de les FFI i comandant en cap de la invasió de l'Aran; agraïdes, les prestacions epistolars de la historiadora Marisa Paban; enriquidores, les observacions de Domènec Serra Estruch, capità de la 27 Divisió republicana, cap de partida de l'Agrupació Guerrillera de Catalunya (AGdC) i president de l'Amical d'Antics Guerrillers Espanyols (AAGE) de Catalunya; molt patriòtica, la tasca de recerca documental realitzada a Toulouse pel compatriota Pere Suñé Bertran; clarificadores, les orientacions del periodista Daniel Arasa Favà; reconegudes, les concrecions araneses formulades per l'erudit Melquíades Calzado de Castro, i inestimables, els aclariments de les rutes a peu entre Catalunya i França, matisades pel pirineista lleidatà Ramon M. Puig. L'autor és conegut a la vall de Meià com «el Fernando de cal Tatx» i al Bages com «el Ferran de Sallent», i és persona polifacètica i prolífic publicista. També col·labora amb Ràdio Manresa des de 1971: el 1976 va ser guardonat amb el Micròfon d'Or EAJ 51 Cadena SER. El reusenc Pere Anguera, catedràtic d'història de la Universitat Rovira i Virgili, quan prologà un treball seu sobre el primer carlisme el definí com un «...personatge insòlit en el

món de la historiografia comarcal catalana, els seus textos són un autèntic devassall d'informació i adjectius. Sembla talment la reencarnació d'un dels "solitaris" comarcals que lloava Eugeni d'Ors en la seva bona època». Una innata i infreqüent curiositat humanística pel nostre passat més recent l'han portat a denunciar el lamentable oblit dels manuals d'història que ometen frívolament la pàgina següent a la finalització de la Guerra Civil: la repressió interna i l'èxode. Però ja se sap, *vae victis*, ai dels vençuts! Un quart de segle després de la mort de l'autòcrata, regna una espècie d'amnèsia col·lectiva fruit de la negligència, sinònim de desmemòria, especialment de l'esquerra.

Quan s'estava acabant de revisar i ampliar aquest treball i s'adoptava el títol (per raons que es podran descobrir practicant l'enjòlit de la lectura) de *Maquis a Catalunya. De la invasió de la Vall d'Aran a la mort del Caracremada*, el treball més complet que s'ha fet de la resistència armada antifranquista, el 19 de gener de 1996 l'autor va rebre a Manresa de mans de Manuel Royes, president de la Diputació de Barcelona, el XV Premi Tasis-Torrent de Comunicació, atès que un prestigiós jurat dels mitjans de premsa, ràdio i televisió el considerà el millor treball periodístic publicat a la premsa comarcal de Catalunya durant 1995 entre més de 40 reportatges seleccionats. Aparegué al dominical del diari *Segre* de Lleida del 2 d'octubre de 1994 al 6 d'agost de 1995 sota el títol *Maquis catalans i la seva època (1944-1963)*. Al breu parlament que s'acostuma a fer en el moment del lliurament, l'autor digué que era una enorme satisfacció que l'alenava a continuar treballant en aquest camp de la historiografia. Dedicà el premi a la figura d'un dels personatges que donen nom al certamen: Rafael Tasis i Marca, historiador i publicista, director general de Presons de la Generalitat durant la Guerra Civil. I aquest relat d'exilis, de biografies inacabades d'antifeixistes i de proscripcions, aquest polifacètic erudit possiblement el llegiria amb crítica complaença, perquè havia estat membre de la Unió de Intelectuales Españoles a París, on expirà als 60 anys el 1966, el mateix any en què s'edità *Història de la premsa catalana*.

Ultimant recorreguts, l'autor sintonitzà amb Antonio Soriano Mor (Barcelona, 1914), estudiant de dret i econòmiques el 1936. Ferit a la guerra, lluità a Belchite, Alcanyís i Pedres d'Auló, i la finalitzà de comissari a la 30 Divisió de l'IX Cos d'Exèrcit. A l'exili passà per la Tor de Querol, Bram i Nouly, va pertànyer a la Résistance de Toulouse i fundà a París, al número 72 de l'antic carrer Mazarine (actual Rue de Seine) la Librairie Espagnole, fogar hispanista que esdevingué autèntic dinamitzador cultural i polític a partir de finals dels cinquanta. En 1989 Editorial Crítica li publicà *Éxodos. Historia oral del exilio republicano en Francia (1939-1945)*, però sota el seu propi segell editorial

van poder publicar personatges interdits a l'Espanya de Franco com Juan Goytisolo o Manuel Tuñón de Lara. Durant molts anys, aquesta llibreria fou l'ambaixada de l'Espanya democràtica —fet reconegut amb una recent distinció reial— i assumí un gran esforç per donar a llum uns quants llibres de temes històrics sobre el nostre país o importar-ne altres de Mèxic o Argentina, perquè la censura interior era inquisitorial i a França els universitaris no s'engolien aquelles mentides. Sobre el treball de l'autor, Soriano escrigué: «El seu text és, al meu parer, molt atinat de forma i de fons. És més, trobo molt oportunes les seves notes a peu de pàgina, les quals il·lustren el lector de “qui és qui” per tal d'acabar amb confuses barreges de protagonistes “falsos i veritables”. Si els joves d'avui es posen a la tasca d'escatir la veritat del nostre passat immediat, la Guerra Civil “moral” la tenim guanyada».

I. 1944, l'any del maquis

El 1944 fou «l'any del maquis». I allò que se'n diu pau, des de 1939, passat un lustre de la fi de la Guerra Civil, fou a l'Estat espanyol com la fredor en física: un estat negatiu envoltat per un silenci sepulcral. La «pau» de 1944 tenia les presons a vessar de represaliats.¹ En el pressupost estatal de 1991 es consignaren 6.000 milions de pessetes per a repartir entre tots aquells exdefensors de la República que havien estat més de tres anys en alguna presó o camp de concentració, i en van sortir més de 100.000. El jesuïta José Angel Delgado justificava: « *En esos campos se les sometía a un régimen de vigilancia y reeducación, con la esperanza de reincorporarles un día a la vida social. La siembra, a gran escala, de ideas disolventes en sus almas rudas había producido verdaderos estragos. Después de sacarles la ficha clasificadora se les encuadraba en los batallones de trabajadores, donde se prolongaba esta labor, que podríamos llamar de desinfección en el orden político y religioso*». Aquests camps foren San Marcos, Santa Ana i el Picadero a Lleó; Salinas de Medinaceli i Jubera a Sòria; Figuerido a Pontevedra; Puigmoreno a Alcanyís; la Rinconada a Sevilla; Irache, Deusto, Estella i Oyarzun al País Basc, la Magdalena, Santoña i Corbán a Santander; Miranda de Ebro i Burgo de Osma a Burgos; Pena-roja, Paterna, Rabassa, Oriola, Albaterra i el sanatori de Portacoeli a València, i a Catalunya, la Universitat de Cervera, les Llarres Mundet, Bot...

1. José M. F. ONTANA, *Los catalanes en la Guerra de España* , Madrid, 1951; Joan LLARCH, *Campos de concentración en la España de Franco* , Barcelona, 1978; Josep M. SOLÉ SABATÉ, *La repressió franquista a Catalunya (1938-1953)* , Barcelona, 1985, i Víctor TORRES, *Memòries polítiques i familiars* , Lleida, 1994.

Molta gent encara estava empresonada i altres estaven redimint penes en batallons de treballadors, pendents de dirimir responsabilitats polítiques. Com a mal menor acabaven tornant a fer la mili, perquè els anys servits amb la República no valien. Centenars encara malvivien als camps d'internament francesos o treballant a les Compagnies des Travailleurs Étrangers (CTE). Altres estaven deportats en camps d'extermini nazis, o lluitaven amb les FFI o feien de soldat amb tropes aliades. En definitiva, centenars de patriotes arrencats dels seus pobles i repartits per tota la geografia mundial, especialment entre França i Mèxic.

El total d'instruccions del Tribunal de Responsabilidades Políticas arribà a 700.000 causes. Una de curiosa, de 1950, fou contra Maria Macià Lamarca, que va haver de vendre una part de la finca de Vallmanya (el Segrià), unida tan entranyablement a la vida del seu pare Francesc Macià, *l'Avi*, per pagar el mig milió de pessetes de multa imposada per a recuperar aquella propietat d'unes 3.500 hectàrees. Fins l'1 d'abril de 1969, sent ministre Manuel Fraga Iribarne, no es declararen prescrites les responsabilitats polítiques anteriors a l'1 d'abril de 1939. Fins llavors els *talps* no van poder sortir dels amagatalls. Molts exiliats, sense tants problemes com abans, començaren a venir a veure familiars amb la vènia de la Guàrdia Civil de cada poble, però molts altres, molts, no van poder tornar fins després de mort Franco.

Aquella *paz* era una pau de por. La vida d'una persona no valia ni cinc cèntims. En 1944 foren passats per les armes tres homes a Lleida, un a Tarragona, tres a Girona, 18 al Camp de la Bóta i nou a la Model, acusats aquests d'un atracament «instigat per la maçoneria». Al març de 1943 els presos polítics eren 117.313 però, al maig de 1944, veient com anava la II Guerra Mundial, Franco commutà 297 penes de mort i tancà 23 presons habilitades, i del maig al setembre de 1944 concedí la llibertat vigilada a 42.000 republicans.

Del març de 1939 a l'estiu de 1944 desenes de rojos van treballar en tasques de desenrunament, construcció de cases de nova planta, refecció de ponts i esglésies i habilitació de cases en pobles devastats i *adoptados* per decret entre el 7 d'octubre de 1939 i el 13 de març de 1942, com Agramunt; Artesa de Segre; Castellldans; la Granadella; Montclar; la Sentiu de Sió; les Borges Blanques; Bellcaire d'Urgell; Lleida; Torres de Segre; Vilanova de la Barca; Seròs; Isona, i Tírvia, on l'església s'esfonsà quan la restauraven, en 1943, i finalment es reconstruí amb regust neoromànic.

Entre el juliol i l'agost de 1944 es tancaren a Lleida i comarques les Colonias Militarizadas, la versió franquista del Service de Travail Obligatoire (STO) de Vichy. Havien treballat desenrunant el barri del

Canyeret —enderrocat en 1970—, a la caserna, al pont, a la Paeria, a Gardeny, al túnel de Vielha i a Coll de Nargó, sumant pel cap baix 1.247 presos. A l'estiu de 1944 uns altres 886 captius cessaren de treballar per a Regiones Devastadas i es deixaren d'utilitzar com a mà d'obra per qüestions d'imatge internacional i també perquè el seu treball no era tan productiu com s'esperava degut a la mala alimentació, els accidents, la higiene precària i la salut malmesa. Uns altres 876 presos foren traslladats a altres centres penitenciaris. Malgrat tot, gràcies a presos rojos l'enginyer de camins i ministre d'Obres Públiques Alfonso Peña Boeuf, amic personal de Franco i fill adoptiu de Lleida, inaugurà el Pont Vell sobre el Segre el 6 de maig de 1944. Es reconstruïren cases i la plaça i l'església de Vilanova de la Barca, s'acabaren les obres de l'església neogòtica de Sant Joan a la plaça d'aquest nom a Lleida i es van fer 25 quilòmetres de la carretera d'Organyà a Sant Llorenç de Morunys, aquell camí obert en 1828 pel vesànic Conde de España.

Hi havia rojos redimint penes a Cervera, a Maials, a la Seu d'Urgell, a Rialb, a la catedral de Vic, a Fraga, al canal de Catalunya-Aragó, a la carretera de Tremp al Pont de Montanyana, a la de la Guàrdia a Tornabous, a la de Puigcerdà a la Seu d'Urgell; al pont d'Aitona, al canal d'Urgell, al torrent de Cellers de Torà i també a la línia fèrria que enllaça Balaguer amb la Pobla de Segur, la topografia de la qual fou dissenyada al final del segle XIX pel coronel d'enginyers Francesc Macià, el qual en 1907 abandonà trenta anys de carrera militar per formar part de Solidaritat Catalana. Faltava mà d'obra masculina adulta perquè una bona part d'homes havia mort, molts estaven exiliats, milers estaven mobilitzats o no havien aconseguit sortir dels 27 batallons disciplinaris de treballadors repartits entre 88 localitats catalanes, formats per gent en edat militar que no havia pogut començar encara el servei militar perquè no havia obtingut els avals, o eren presos de guerra o reclusos poc penats: la falta de braços provocà més indults i redempcions de pena amb treball que totes les pressions internacionals.

La majoria dels destins de la Catalunya de 1944 eren regits pels «catalans de Franco»². Fins a l'arribada dels socialistes al poder en 1982 gairebé cap governador civil no fou català, però no és pas atrevit afirmar que es podrien comptar amb els dits d'una mà els alcaldes castellans a Catalunya entre 1939 i 1979. Josep Tarradellas, el 1982, recordà amargament l'enorme error de la Generalitat per haver lliurat més de 100.000 passaports a persones que era cantat que es posarien amb cos, ànima i diners contra la República. Es calcula que solament per Sant

2. Vegeu Ignasi Riera, *Els catalans de Franco*, Barcelona, 1998.

Sebastià passaren 40.000 catalans en 1938. ³ Alguns eren a la zona nacional fent el servei, però molts es passaren perquè no se sentien a gust entre esquerrans, anarquistes i comunistes, ja perquè estaven decebutos de l'organització republicana de rereguarda, ja perquè tenien por de morir assassinats com coneguts i familiars seus. Més de 300.000 catalans «...dieron un paso al frente y jugaron su vida a una carta [...]. Catalanes inteligentes, la ausencia y el vivir en climas universales les hizo perder la ferocidad autóctona del catalanista [...]. Cuando la Generalidad dijo: "Catalans a les armes!" , le obedecimos todos. Pero nos fuimos con la verdadera Cataluña, a luchar con Franco », escrigué el reusenc José M. Fontana Tarrats, excombatent falangista, cofundador de *Destino*, procurador a Corts, governador civil de Granada de 1943 a 1947, gran erudit...

Mentrestant, els polítics exiliats de l'elit catalanista s'organitzaven. Josep Irla, president de la Generalitat (1940-1954), mort a Saint-Raphaël el 1956 als 83 anys, convençut que els aliats expulsarien Franco, creà el Consell Assessor de la Presidència de la Generalitat per preparar l'obra de restauració legal de l'autonomia. President, Antoni Rovira Virgili. Ponents, Pompeu Fabra (cultura); Lluís Nicolau d'Olwer (qüestions estatutàries); Humbert Torres, pare del diputat Víctor Torres i del poeta Màrius Torres (política); Claudi Ametlla (governació); Ramon Nogués Biset (justícia i agricultura); Felip Solà de Cañizares (dret civil); Ferran

3. Miquel Jubert Matas (1909), com que era oriünd del Regne Unit, sortí amb quatre germans i el seu pare Miquel, alcalde de Palamós durant el Directori de Primo de Rivera, a bord d'un vaixell anglès el 26 de juliol de 1936 gràcies a un passí del Comitè del mateix Palamós. Va fer tota la campanya d'Àfrica i Itàlia amb les tropes britàniques, i tenia la cara rostida per la sorra, el vent i les calors del desert, després d'haver combatut contra Erwin Rommel. Amb els EUA lluità a la guerra civil de Grècia i ajudà al triomf (1949) dels demòcratacristians sobre l'Exèrcit Guerriller d'Alliberament que havia combatut el nazisme ajudat per iugoslaus i soviètics. Pertanyia a una família d'industrials surers amb empresa a Londres de nom Migueles, destruïda per les bombes volants nazis. El seu germà Josep Juan Jubert Matas (1911) es veié forçat a demanar la nacionalitat espanyola perquè llavors ser britànic i català era sinònim d'heterodox o maçó, epítets aparellats pel règim amb els de roig o separatista. El sancionaren per parlar català en públic, com consta al següent document: « *Delegación de Orden Público de la Provincia de Guipúzcoa. ¡Viva España! Habiendo llegado a conocimiento de esta Delegación, de que V. hablando con Javier Gibert Porrera, en el Hotel Alameda, en que se hallan hospedados, sostenían conversación en el comedor de dicho Hotel en dialecto catalán, le he impuesto a V. por tal causa, la multa de CIEN pesetas, que hará efectivas en esta Delegación en el improrrogable plazo de 48 horas y precisamente en papel de pagos al Estado. Sírvase devolverme firmado el duplicado del presente escrito. Dios guarde a V. muchos años. San Sebastián 7 de enero de 1938. II Año Triunfal. El Delegado de Orden Público* » (firma il·legible).

Cuito (economia i finances); Martí Barrera, pare d'Heribert Barrera, president del Parlament entre 1980 i 1984 (treball); Joan Sauret (funcionari); Francesc de Paula Jené (ajuntaments), i Joan Alavedra, pare de l'exconseller Macià Alavedra (belles arts).

LA VIDA A PAGÈS

Les males collites entre 1941 i 1945 incrementaren les importacions. A pagès es menjava, però es treballava de sol a sol: les eres i els trills, les garbes i les cures, els ventadors i els volants, els carros i les mules (o bous!), les arres i les dalles, les forques i els graners, els horts, els pallers, els galliners i els conillers són testimonis fefaents d'aquell passat no tan llunyà. Fins es tornaren a fer formiguers o boïcs amb unes forques de ferro que es deien *vuitenes* per adobar la terra degut a la cornucòpia de misèria regnant, ja que no hi havia ni un duro per comprar sulfat de ferro, potassa o nitrat de Xile.

La injustícia surava pertot: la gent de la vall de Meià, eludint els controls de la Guàrdia Civil, anava a moldre blat a la Baronia de Rialb (al Molí Nou i al Molí de Terrasola) perquè era més rendible que el monopoli local, a desgrat d'haver de sortir de matinada, quan encara no s'havia fet de dia, i que calgués tornar a bocafoscant després de caminar deu hores. Pels esquerps camins que portaven al Rialb, solcats en hores nocturnes, caminava un sac fantasma de blat damunt d'una mula o d'una somera, i quan tornava a casa s'havia transformat en pa blanc, vertader nèctar dels déus.

Josep Boher Peretó tornà el juliol de 1942 a Sant Salvador de Toló després de sis interminables anys de penes i calamitats. El poble estava trist. Encara hi havia joves que estaven fent la mili, altres purgaven penes als batallons de treballadors i altres havien mort. El poble tenia la majoria d'edificis en el mateix lamentable estat en què estaven en 1939, car el front s'establí al Montsec de l'abril al desembre de 1938. Amb el seu germà, recollia fusta dels barracons nacionals edificats a les muntanyes veïnes per recompondre alguna porta i reconstruir algun teulat. Per menjar pa calia sembrar blat, i per sembrar blat s'havia de demanar llavors al Servicio Nacional del Trigo (SENPA), organisme que, en lloc de corregir l'estraperlo, el propiciava. Intentaren llaurar la terra amb l'única mula que tenien, ja que una altra havia mort durant un bombardeig. Però era una feina molt perillosa, perquè els camps estaven plens de bombes sense esclatar. Les collites eren misèrrimes: la terra ensagonada i maleïda pels milers de morts feia que el blat no fertilitzés.

Rosend Marsol i Clua (1922), «l'advocat dels pobres», salat radiofonista i publicista *Sícoris*, recorda:

A la zona republicana, el problema de la subsistència assolí en els darrers dies de la guerra sostres de penúria alimentària insospitats. El pa, l'oli, la carn i les conserves brillaven per la seva absència. L'alimentació bàsica eren les lleties, batejades per la càustica popular com «píndoles del Doctor Negrín». El triomf dels estols franquistes va anar acompanyat de pa abundós, de pots de llet i de llaunes de sardines a dojo, provinents de les factories gallegues, tot repartit entre la població famolenta. Però aquesta mena de mannà caigut del cel fou com un passatger miratge: després, la fadrinalla passàrem més gana que els gossos de Carreu. El menú de cada dia: guixes com sola de sabata i que sempre els faltava un bull, trumfos, cols... Tot, sense pa o com a molt una petita llesca de pa més negre que l'estalzi. I a moltes llars, sense sopar cap al llit! Amb un budell sempre buit, quan podíem assaltàvem de nit, amb premeditació i en quadrilla, l'horta d'Artesa de Segre fins afartar-nos com a galifardeus. Menjàvem pels descosits melons, avellanets, pomes, *palosantos*, prunes, maduixes, cireres, albercocs... Trèiem la panxa de pena però tots estàvem magres i secs, escardalencs i escanyolits. La nostra fama de brivalls era proverbial. Malgrat la vigilància dels propietaris, la gana ens feia córrer mentre la gent s'entretenia amb sopars de duro, perquè qui gana té amb pa somnia.

LA VIDA A CIUTAT

Escriu Paco Candel, en un retrat de 1944: «La Diagonal de Barcelona s'emplenava de cabarets i les fàbriques, de tuberculosos. Els bancs declaraven grans beneficis gràcies a l'estraperlo de la farina, l'oli, el sucre i la benzina. Malgrat tot, els estraperlistes permeteren que el país no es convertís en un cementiri a causa de la inanició». ⁴ I escriu, al seu torn, Mercè Barallat: «A Lleida, entre 1939 i 1945 ingressaren a presó 351 estraperlistes. De 1939 al setembre de 1944, a la ciutat despoblada i enderrocada de Lleida es va mantenir l'espectacle d'un ambient de ciutat vençuda i en permanent estat de guerra amb les llargues filerades de presos, miserables i famolencs que anaven o venien. Hi havia vells, malalts i dones amb els infants petits. Es restaurà el caciquisme amb característiques semblants —i potser més cruels— a les del segle XIX. L'any 1945 ja estava formada l'estructura de la dictadura». ⁵

La renda nacional del 1935 no s'aconseguí superar fins al 1951, i la renda per capita fins al 1954, perquè el 1940 havia retrocedit al nivell del 1914! Però com que la població era d'edat avançada, la renda per

4. Francesc Candel, *La nova pobresa*, Barcelona, 1988.

5. Per l'estraperlo, el *cupó*, o «fer el poll», vegeu Mercè Barallat, *La repressió franquista a la postguerra civil a Lleida (1938-1945)*, Montserrat, 1991.

habitant davallà a xifres del segle XIX: la guerra provocà un retrocés sense precedents en la història d'Espanya. El ritme de treball a les indústries era al·lucinant, però el nivell de producció del 1935 no fou assolit fins al 1950! I això, a pesar del proteccionisme estatal a ultrança i la desaparició absoluta de conflictes laborals, i tenint en compte que la maquinària, a més d'haver estat respectada, en molts casos els comitès l'havien deixada en millor estat que abans de començar la guerra. Sobrava feina i no existia l'atur, però es guanyaven jornals de misèria inferiors als de 1936. Molts infants anaven amb nou anys a la fàbrica o al camp. Amb prou feines havien après a llegir i sabien amb dificultats les quatre regles: havien nascut amb un pa sota el braç.

Productes bàsics com adobs, cotó i cautxú es compraven a fora, mentre es fabricaven centenars de tones de ciment a Eibar i el Bierzo destinades al Mur de l'Atlàntic. El tungstè i la pólvora es continuaren donant als alemanys fins al final de la II Guerra Mundial en compensació pels serveis de la Legión Cóndor. Les restriccions de gasolina com a càstig per haver ajudat el nazisme (tot i que el combustible havia estat generosament subministrat a Franco durant la Guerra Civil pels EUA) provocaren que els únics mitjans particulars de transport fossin la bicicleta, algun ancià *haiga*, sinònim de *el que haya*, alguns vells Citroën amb l'obligatòria cartilla de rodes per a taxis, i uns quants automòbils provistos de gasogen, artefacte que, conjuntament amb els burots a l'entrada de la ciutat i la cartilla de racionament, es convertiren en símbols dels anys quaranta.

Les cartilles de racionament (suprimides l'1 de juny de 1952), les cues i les restriccions elèctriques foren el nostre pa de cada dia a ciutats i viles grans fins al 1958. Un quilo de pa blanc valia de 15 a 20 pessetes, un ull de la cara. I un ou, l'altre ull, ja que una dotzena d'ous costava quatre duros. La carn de racionament costava 15,50 pessetes i, al mercat negre, 60 pessetes el quilo. Un obrer cobrava 10 pessetes diàries; un jornalier agrícola, 7; un contramestre ben pagat, 35; un cobrador de tramvia, 12, i un aprenent, 40 a la setmana. Les setmanes laborals duraven de dilluns a dissabte a raó de 10 hores diàries. La *setmana anglesa*, la de 40 hores de dilluns a divendres, no arribà fins als setanta.

Més d'una persona caminava amb una coixesa peculiar, arrossegant les dues cames, a causa del latirisme mediterrani, una malaltia oblidada de segles però que es tornà a reproduir per ingerir guixes de forma massiva i única, ja que no tenien res més per a menjar. Sobreviure era la principal preocupació: psiquiatres i digestòlegs es morien de gana, perquè depressions, afeccions hepàtiques i mals de panxa havien desaparegut del quadre de malalties comunes atesa la generalitzada frugalitat dietètica. Així resava un acudit de l'època:

Rogad a Dios y al Gobierno en caridad por el alma de doña Patata (e.p.d.), que falleció en España después de la Guerra de Liberación en desgracia de los humildes. Sus desconsolados: padre don Arroz (ausente), hermano Pan (de riguroso luto, poco y malo), don Garbanzo (desaparecido), hermanas doña Lenteja y doña Alubia (religiosas clausuradas), hermanos políticos don Aceite (en el extranjero), don Azúcar (desterrado del país) y don Jabón (enfermo), amigos, compatriotas, conocidos y demás familia rogamos y encomendamos encarecidamente su alma a los estraperlistas, dignándose asistir a los funerales que, al eterno descanso de su alma, se celebrarán, Dios mediante, en la Fiscalía de Tasas. El Excmo. Sr. Delegado de Abastos se ha dignado conceder 100 días de ayuno en la forma acostumbrada. La Agencia de Pompas Fúnebres (El Economato). No se reparte racionamiento.

FETS DIVERSOS

Es derogà la llei del divorci, quedaren sense efecte les separacions legals i s'anul·là tota unió civil. Alguns agnòstics van haver de batejar els seus fills i se substituïren noms com *Harmonia*, *Germinal*, *Floreal*, *Llibertat*, *Bakunin* o *Ravatxol* per altres de litúrgia catòlica. Els registres civils catalans prohibiren inscripcions bilingües i negaren el dret d'apuntar la majoria de ciutadans morts lluitant amb la República i de qualsevol resistent antifranquista mort en combat per voler restaurar-la.

El 1944 començà a circular una nova màquina d'escriure que es deia bolígraf i es creà el DNI (de franc per a aturats i pobres de solemnitat), substituït de la *cédula personal*. A Pilar Primo de Rivera, la protagonista més assídua del No-Do juntament amb el Real Madrid i Franco, l'havia encarregada el seu germà el 1934 de la Sección Femenina de Falange Española. El règim assumí aquesta idea, que desenvolupà la vitalícia delegada nacional amb màximes com « *Gracias a la Sección Femenina las mujeres van a ser más limpias, los niños más sanos, los pueblos más alegres y las casas más claras* ». Un dels seus 13 serveis fou el servei social, *un deber nacional* que obligà des de 1944 tota dona entre 17 i 35 anys a fer cursets i pràctiques, passar receptes d'un metge, recuperar danses o assistir a classes de costura amb *las chicas de la Cátedra Ambulante*, còpia de les Missions Pedagògiques republicanes. El servei social era necessari per a obtenir un títol universitari, el carnet de conduir, el passaport o exercir càrrecs públics.

El conyac es deia *brandy*; el càmping, *acampada*; el rècord, *plusmarca*; el bàsquet, *baloncesto*; l'handbol, *balonmano*; el futbol, *balompié*; el kick-off, *inicio de partido*; el kick-out, *fuera*; el córner, *saque de esquina*; el refree, *árbitro*, i l'outside, *fuera de juego*. Però entre 1943 i 1944 no es jugà cap partit internacional: el món no estava pel futbol.

El Moulin Rouge, obert el 1905 i tancat el 1997, era *El Molino*, i un cabaret era *una sala de fiestas*. El Palau de la Música Catalana era el *Palacio de la Música*; la Biblioteca de Catalunya, la *Biblioteca Central*; l'*Oda a la pàtria* d'Aribau esdevingué l'*Oda a Gaspar de Remisa el día de su cumpleaños*; la Llibreria Catalònia, *Casa del Libro*; les Vilanoves, *Villanuevas*, però no s'atreviren amb Foradada, perquè *Agujereada...* L'Any de la Nevada Grossa (que es produí el 24 de febrer de 1944), en què un *lauet* de neu, rocs i troncs tapà la plaça Major del poblet aranès d'Unha, una de les poques tapes per a fer el vermut al popular El Alcázar de Lleida eren els caragols.

Josep Lladonosa Pujol, mestre d'historiadors, publicà en 1944 el primer dels seus 183 llibres: *La antigua parroquia de San Martín de Lérida* i l'Institut de Estudios Ilerdenses (actualment Institut d'Estudis Ilerdencs, IEI), una bibliografia en *dialecto valenciano*. Començà a sortir *¡Hola!* i el Nobel Jacinto Benavente rebé la Cruz de Alfonso X el Sabio. Carmen Laforet guanyà el primer Planeta amb *Nada*, que formà la trilogia tremendista de la immediata postguerra amb *La familia de Pascual Duarte* (1942) de Camilo José Cela i *La sombra del ciprés es alargada* (1947) de Miguel Delibes.

L'any 1944 confirmà que Jaime de Andrade, l'autor de *Raza. Anecdótico para el guión de una película*, era el Caudillo. Es tractava del triomf del bé —els partidaris de la Cruzada— sobre el mal —els defensors de la República—, amb la narració d'una història en què José i Pedro Churruca —una al·legoria de Ramón i Francisco Franco—, fills d'un il·lustre almirall, es troben un a cada bàndol però el roig al final es revolta contra l'anarquia, es confessa i l'afusellen reconciliat amb Déu. La sentenciosa frase del final és: « *No olvides que cuando en España surge un voluntario para el sacrificio, un héroe para la batalla o un visionario para la aventura, hay siempre en él un almogávar* ».

La gran actriu lorquiana Margarita Xirgu, morta a Montevideo el 1969 i traslladada a la seva vila, Molins de Rei, el 1988, amb motiu del centenari del seu naixement, estrenà el 8 de juny de 1944 al Teatro Avenida de Buenos Aires *El Adefesio* de Rafael Alberti, amb Teresa León i Alberto Closas. A París, Maria Casares Pérez (1913), exiliada fins a 1976, filla del ministre Santiago Casares Quiroga, començà la seva carrera d'actriu universal estrenant al teatre Mathurins *Le Malentendu* d'Albert Camus, premi Nobel de Literatura en 1957.

UN MÓN EN GUERRA

L'any 1944 portà esdeveniments decisius quant al desenllaç final de la II Guerra Mundial: és l'any del desembarcament de Normandia

i de l'ensorrament del front de l'Est. Començà amb l'afusellament del ministre d'Afers Estrangers italià, Galeazzo Ciano, perquè havia ajudat a la caiguda del seu sogre Benito Mussolini. El mateix Duce, però, no tindria millor sort: el 26 d'abril de 1945, els *partigiani* el linxaren juntament amb la seva amistançada Clara Petacci i els penjaren tots dos de cap per avall en un garatge de Milà.

Vuit alts comandaments alemanys també foren penjats, aquests pel clatell amb un ganxo de ferro, perquè havien participat en l'atemptat contra Hitler el 20 de juliol de 1944, acte commemorat el 1994 per l'actual Alemanya reunificada. Els japonesos perdien l'illa de Guam, a les Marianes (colònia espanyola fins al 1898), a més del domini del mar al sud-oest del Pacífic. Les tropes ianquis desembarcaven a les platges utilitzant per primer cop una eina nova i desconcertant per construir camins i pistes: la pala excavadora.

Egipte i Irak protestaven pels plans d'establiment d'un estat jueu a Palestina. El mariscal Josif Broz, *Tito*, antic brigadista internacional *Tomanek*, propugnava per a la Iugoslàvia recentment alliberada del domini nazi una confederació autogestionària de repúbliques formada per Sèrbia, Montenegro, Croàcia, Bòsnia-Herzegovina, Eslovènia i Macedònia.

El guitarrista Alfredo Gil, amb el seu conjunt El Charro Gil y sus Caporales, embrió del trio Los Panchos, llançà al món sotragat per la guerra un estil inoblidable i una música idònia per a sospirar. El gran escultor Arístides Maillol, nascut a Banyuls de la Marenda, morí en un accident automobilístic, i també morí en accident, en aquest cas d'aviació anant d'Anglaterra a França, el músic nord-americà Glenn Miller, creador del *swing* i de títols eterns com *En forma*. I desaparegué volant cap al cel el comandant francès Antoine de Saint-Exupèry, corresponsal a la Guerra Civil i autor d'*El petit príncep* (1943), un llibre redactat amb humor i fantasia, amb il·lustracions pròpies, caricatura d'aberracions de la civilització per a fer recordar als grans quan eren petits. La seva obra injectà a la decadent literatura francesa un alè de nova vida, de joventut, d'acció, un permanent atreviment juvenil, reflex d'una personalitat aventurera per excel·lència la qual, com els passa a les persones d'autèntic seny, no excloué mai l'agosarament ni l'audàcia.

II. Camins de l'exili

Abans d'arribar als fets de 1944 a la Val d'Aran cal recapitular, ja que en tota la història d'Espanya no es troba una pàgina tan terrible com la de l'èxode de 1939. ¹ Del mig milió d'exiliats de la Guerra Civil (uns 100.000 eren catalans), 50.000 foren repatriats per la frontera basca el mateix 1939. Segons Antonio Vilanova, que esmenta dades franceses, solament entre el febrer i l'agost de 1939, 14.672 refugiats moriren de disenteria i malalties bronquials. Uns 10.000 es repartiren per diversos països del món; a Mèxic hi anaren uns 30.000 gràcies a Lázaro Cárdenas; uns 1.000, a l'URSS d'Stalin, i 4.200, a la República Dominicana. Uns 190.000 ciutadans, ancians, dones, infants, càrrecs polítics i sindicals, a més de 160.000 soldats, sumats ambdós col·lectius, 350.000 persones, van passar per les platges i camps francesos. D'aquests, 140.000 acabaren vivint a França. Els exiliats, soldats i paisans, sumats amb els morts al front pels dos bàndols, els represaliats a les dues reraguardes i els executats fins a 1959 fan *el milió de morts* .

Assassinats a la reraguarda republicana ²	55.000
Assassinats a la reraguarda nacional	57.500
Assassinats pel règim de 1939 a 1959	23.500
Morts al front entre els dos bàndols	300.000
Exiliats civils i militars	464.000
Total	1.000.000

1. Pel que fa a esdeveniments similars, la Guerra del Francès provocà la marxa de 12.000 afrancesats, que començaren a tornar a partir del març de 1820. La Guerra dels Set Anys comportà, entre agost de 1839 i juliol de 1840, 25.000 exiliats, però més d'una tercera part havia retornat abans de dos anys. Vegeu Ferran SÁNCHEZ AGUSTI, *Carlins amb armes en temps de pau* . *Altres efemèrides d'interès. 1840-1842* , Lleida, 1996.

2. Antonio VILANOVA, *Los olvidados. Los exiliados en la Segunda Guerra Mundial* , París, 1968. Vegeu també Joan VILLARROYA, «La vergüenza de la República», *La aventura de la historia* , núm. 3, Madrid, gener de 1999.

MANUEL AZAÑA, EL PRESIDENT EXILIAT

Manuel Azaña Díaz, ministre de la Guerra i president del Govern entre l'abril de 1931 i el setembre de 1933; ànima de la República en reforma agrària, religiosa, autonòmica i militar; home pont entre l'esquerra burgesa i la marxista; exalumne dels Agustinians de l'Escorial, de família benestant; alt funcionari del Ministeri de Justícia i Premio Nacional de Literatura 1926; president de l'Ateneo de Madrid; prestigiós traductor d'anglès i francès; assagista literari i polític, i intel·lectual de parla culta i gran orador, encunyà cèlebres sentències que han estat veritats històriques: « *España ha dejado de ser católica* »; « *Invocar el nombre de la patria para suscitar una guerra civil es ilegítimo*»; « *El Museo del Prado vale más que la República y la Monarquía juntas* », i « *En una guerra civil vencedores y vencidos tienen el día de mañana que llevar sobre sus costillas, como la llevarán generaciones venideras, la pesadumbre de esta catástrofe* ».

Amb la seva esposa Dolores fugí de Pyla-sur-Mer, prop d'Arcachon (la Gironde), però la Gestapo i la policia franquista s'apoderaren dels seus arxius, diners i objectes de valor, i segrestaren el seu cunyat i escriptor Cipriano Rivas Cherif, director de la companyia teatral El Caracol i ambaixador a la Societat de Nacions. Fou extradit per la frontera d'Irun en unió d'altres alts càrrecs republicans i condemnat a mort i a cadena perpètua després, acusat de rebel·lió militar perquè havia estat fidel a la República. Morí a Mèxic el 1968 als 77 anys.

Mèxic donà protecció diplomàtica a Manuel Azaña per evitar que caigués en mans feixistes, ja que ell havia rebutjat d'anar-hi perquè estava angoixat de mort. Custodiat per guàrdies mexicans, residí a l'Hôtel du Midi de Montauban fins expirar el 4 de novembre de 1940 als 60 anys. El seu fèretre fou embolcallat amb una bandera mexicana perquè Pétain prohibí la tricolor d'aquella legítima República que Azaña havia presidit del maig de 1936 al 27 de febrer de 1939, en què havia enviat la seva dimissió al president de les Corts des de Collonges-sous-Salève.

Philippe Pétain, Medalla Militar de España el 1926, estava convençut que els refugiats espanyols havien d'afrontar el destí reservat a les rates en les grans misèries, i així ho digué al ministre plenipotenciari mexicà Luis I. Rodríguez: « *No se preocupe tanto por estos republicanos españoles. Su suerte es justa: cuando el barco se hunde, las ratas se ahogan* », tot permetent sense miraments la filosofia de la deportació ideada per Pierre Laval: « *Un espagnol de plus, un français de moins* ». Pétain estava perplex perquè Mèxic no reconegué mai Francisco Franco, ajudà sempre la República, considerà *a priori* súbdit mexicà tot refugiat espanyol, trencà relacions el 19 de novembre de 1942 amb Vichy i obrí les portes a

centenars de «renegats i indesitjables», en un gest commovedor que deixà estupefacte mig món durant aquells jorns sinistres de creixent totalitarisme. Tanmateix, Pétain confessà a Lázaro Cárdenas, *el Mariscal de la Esperanza*, president mexicà des de 1934: «*Le admiro como soldado y le envidio como ciudadano* ». Mèxic suposà, per a uns 30.000 exiliats, una nova terra: cel, pa, pau i sobretot llibertat. Lliuraren talent i energies per contribuir al desenvolupament mexicà tot muntant indústries i obrint pròspers comerços, intensificant el cultiu dels camps, fundant escoles i prestigiant claustres universitaris. Però abans van haver de tastar poc o molt els camps del Midi.

CAMPS DEL MIDI

Aparadors de variades dissorts com la fam, la brutícia i la misèria, escenari de pandèmies de colitis i gastroenteritis, epidèmies de polls al cap, cabres al pubis i a les axil·les, reumatisme, pneumònies, infeccions laríngies i oculars, rematades per brots endèmics de tifus, lepra, escorbut i sarna. Evocacions tràgiques, records tètrics, sentiments idèntics: *Allez, hop! ¿Franco o Negrín? La Légion o... ¡a España!* Moros de turbant, senegalesos d'anelles al nas i a l'orella, mirades de reüll buscant l'anunciada cua del cos d'aquells rojos, la solidaritat en la dissort, un que era mort apareix, un que s'havia donat per desaparegut escriu una carta, sensacions de por, de perill, desig d'embarcar cap a Mèxic, el somni de poder tornar a Espanya algun dia i la separació familiar: l'home de la dona, el fill de la mare, els pares dels fills: diàspora més que exili.

El 10 de març de 1939, Joseph Roux, diputat del Partit Comunista francès (PCF), apel·lant a la tradició de terra d'asil, demanà a l'Assemblée Nationale socors i ajuda per a 450.000 refugiats: « *C'est un acte d'humanité conforme au droit des gents* ». Aquells vençuts esperaven trobar una terra d'acollida fraternal i foren aparcats a munts i vigilats dia i nit.

L'ultradretà Tixier Vignancourt definí aquells refugiats com «l'exèrcit de l'anarquia i del crim internacional». El Croix de Feu basc Jean Ybarnegaray, ministre de Família i Joventut de Vichy, acusà els bascos de germanòfils i el *lehandakari* José A. Aguirre, d'agent nazi. A més, denuncià que 13.000 espanyols d'un camp havien cridat «*Arriba Hitler!*» el 3 de setembre de 1939 i lamentà que el ministre d'Interior, Albert Sarraut, hagués obert la frontera a « *pillards, incendiaires, dynamiteurs, assassins et tortonniers* ».

La impressió d'ésser considerats malfactors més que soldats d'un exèrcit regular, unida a l'amargor causada pel record de la no-

intervenció, provocava una profunda rancúnia contra la política neofeixista francesa, hereva d'aquella França que s'havia resistit contra la revolució de 1789, havia aixafat la de 1848, havia liquidat els herois de la Commune de París, havia reconegut Franco tot enviant Pétain a Burgos, havia abandonat Txecoslovàquia a Munich el 1937 i havia capitulat davant Hitler el juny de 1940. No tenia res a veure amb aquella França que havia exportat la revolució de 1789 pel món, havia defensat l'Espanya republicana organitzant les Brigades Internacionals (BI), havia acollit amb els braços oberts molts espanyols a les seves files i havia permès que esdevinguessin *citoyens* més de 100.000 refugiats espanyols.

Agde (21.000 refugiats), prop de Sète, «el camp dels catalans»: «L'ambient era molt patriòtic, teníem com a himnes *l'Emigrant, la Marsellesa i l'Empordà*. Per a lleure, fèiem teatre i cant coral en català, bastoners, castellers, exposicions de pintura... La majoria de rètols era en català, les notes i les ordres es redactaven en català, per l'altaveu es parlava en català », ens recorda el rellotger Josep Amor (1912), de cal Canes d'Argentera, 33 anys exiliat a Bagnères-de-Bigorre i ara veí d'Artesa de Segre. Fou detingut pels Fets d'Octubre de 1934, era del POUM i durant la guerra va ser sergent de transmissions a la 144 Brigada Mixta de la 44 Divisió (XII Cos d'Exèrcit). Escapà de la CTE que construïa la base nazi de submarins de Saint-Nazaire i es col·locà a Condom-en-Armagnac a la joieria de l'enllaç de la Résistance de Castelnau-sur-Auvignon Honoré Cazaubon, a les ordres del qual, pedalant, realitzà diverses missions portant missatges ocults a la manxa de la bicicleta. El seu patró caigué a la batuda de Meilhan, el 7 de juliol de 1944, en què moriren 74 membres de la Résistance encerclats per mil nazis provinents de Lannemezan. Entre els caiguts es trobava també el català Anton Campoy, l'últim a sucumbir davant del foc alemany disparant la seva metrallera en aquell èpic episodi, recordat al Gers per un imponent monument aixecat al costat de les tombes dels immolats.

D'Argelers en conserven tristos records centenars d'internats. Amb el mar de porta, el cel per sostre i l'arena de sòl, aquella caòtica aglomeració de barraques albergà 43.000 refugiats. Per a alguns era «la ciutat de la derrota» i per a altres, « *una isla de perros rabiosos* ». Un capità dels Guàrdies Mòbils de Reserva (GMR) n'expulsà Charles Tillon, diputat del PCF i excaptiu de Franco, durant una visita en què veié «*frapper des hommes parce qu'ils allaient chercher de l'eau sans autorisation*». Luis Buil, de Solsona, evoca dels brigadistes internacionals que trobà a Argelers «aquella fermesa de caràcter, les barraques més endreçades i curioses de tot el camp amb jardinetes i tot, aquell esperit

de resistència antifeixista, de solidaritat en la misèria, d'abnegació en l'adversitat, l'entrega sense condicions a un ideal de llibertat i de democràcia. Els brigadistes eren un model a seguir, a imitar per nosaltres els republicans, fins i tot els comunistes perquè, tot fent honor a la nostra condició d'espanyols, de vegades també tenim coses anarquitzants».

Gurs compta amb 1.072 tombes. Era el camp de l'aviació republicana i dels *gudaris*. Tenia una barraca per als «indesitjables» i una altra per als evadits d'Espanya. Construït per espanyols, feia 1,7 quilòmetres de llarg per 800 metres d'ample. Albergà uns 23.000 espanyols, 7.000 brigadistes, 120 francesos de la Résistance i 31.000 jueus camí d'Auschwitz. A l'octubre de 1940 arribà la colònia de Baden, Palatinat i Württemberg amb tots els rabins, poetes, dones, nens, ancians i dement; fins a 7.500 persones. D'aquests jueus, 3.907, dels quals 38 eren infants, foren deportats entre l'agost de 1942 i el març de 1943. El camp es buidà arran de la Libération, però a la tardor de 1944 van enviar-hi 1.745 maquisards de la fracassada operació Reconquesta d'Espanya acusats de pas il·legal de frontera, tot i que la seva estada fou breu perquè se'ls traslladà a Pau. No es queixaren del menjar ni del tracte, sinó que haguessin de conviure amb gent de Vichy i nazis.

Uns altres 30.000 refugiats s'aplegaren a la platja d'Elna: era el camp de Sant Cebrià. El camí principal entre barraques era l'«Avenue de la Liberté», lloc de trobada amb marxants per a canviar margarina, pots de llet, verdures o cigars per cascos, navalles, botes o objectes personals. La platja era l'«Avenue Daladier», el president del Consell de Ministres que havia proporcionat la «fraternal rebuda».

Una altres camps foren el del Barcarès (70.000 refugiats), prop de l'estany de Salses, amb el camp annex anomenat México per aquells amb possibilitats d'anar a Mèxic; Bram (16.000 refugiats), i Setfont (16.000 refugiats), amb tècnics i obrers qualificats. Rieucros fou un camp de càstig on barrejaren prostitutes amb jueves i espanyoles, com Maria Teresa Lasheras, mestra d'Alcubierre i enllaç de la Résistance. A més hi hagué els camps de Maseras (5.000 refugiats); Ocejá; Ur; Montoliu; els Banys d'Arles; el Voló; Bellaguarda; Banyuls; Cervera de la Marenda; Prats de Molló; el de la Moresca a Portvendres; Arles de Tec, primer amb 5.000 escapats de la zona roja durant la Guerra Civil pendents de repatriació, i en 1944 amb nazis i divisionaris (espanyols de la División Azul i altres unitats enquadrades en l'Exèrcit alemany) capturats pels maquisards; la Menera; el Pertús; Sant Llorenç de Cerdans; la Guingueta d'Ix; la Tor de Querol; Càldegues; el Camp de Mart, a Perpinyà; Vilanova de la Ribera; Saint-Sulpice-du-Tarn; Millars; Récébédou; Noé, també avantcampra d'Auschwitz, i Montlluís, una de

les fortaleses frontereres construïdes per Sébastien de Vauban per afrontar reconquestes espanyoles després del Tractat dels Pirineus (1659), residència temporal de la 26 Divisió i posteriorment camp de dones republicanes rapades.

COTLLIURE I MACHADO

Cotlliure (de *cot*, pedra, i *lliure*), fins a 1659 poble de Catalunya, recuperat durant la Guerra Gran i després perdut finalment, és una joia de la costa catalanofrancesa. Racó de meditació i d'inspiració a 23 quilòmetres de la frontera, de carrerons pintorescos, arraulit entre el mar i la muntanya, de clima tebi a l'hivern i temperat a l'estiu, compta amb una exòtica vegetació de tarongers, atzavares, eucaliptus i palmeres. És també molt famós pel fet de tenir un cloquer mil·lenari i una placeta de toros, per l'aplec de la Mare de Déu de la Consolació, per les seves reputades sales d'art, per haver estat immortalitzat per Esteve Tarrús, Paul Signac, Henri Matisse, Juan Gris o Pablo Picasso, pel seu generós banyuls i per les seves anxoves.

Però, sobretot, és famós perquè el 22 de febrer de 1939 contemplà com el reuma i la bronquitis apagaven en silenci i davant del mar, en un hivern inhumà, injust i inclement, als 64 anys, el cor d'Antonio Machado i de la seva mare. Des de 1977, una fundació celebra l'aniversari del seu traspàs amb una ofrena de flors i llorers, i l'homenatja a la Casa de Cultura amb conferències i poemes el símbol immarcescible de l'Espanya pelegrina. Aquest sant laic, nascut sevillà el 1875 quan finalitzava una altra guerra civil, auster i senzill, educat a la Institución Libre de Enseñanza, catedràtic de francès a Soria, Baeza, Segovia i Madrid, ha estat la personalitat més gran de la literatura espanyola contemporània. Escèptic optimista, com havia augurat, a l'hora de partir el trobaren lleuger d'equipatge. No devia res a ningú: tots li devem allò que escrigué. Estava convençut que el món havia d'anar cap al socialisme en una societat basada en el treball i no en el capital. Però no havia estat mai bolxevic, molt menys feixista i no podia ser marxista perquè era un incurable romàntic.

Fou l'emblema de la República, i arribà a oferir els seus braços per defensar Madrid perquè les seves cames ja no responien. A Barcelona s'hostatjà a l'Hotel Majèstic i a la freda Torre Castanyer. Tan empedreit fumador com incansable caminant, escrigué a *Hora de España* i a *La Vanguardia*, i seguí el poble en aquell tràgic èxode. Acompanyà aquells homes i dones, els més pobres i els més dignes, els seus millors amics dels quals havia cantat millor que ningú els seus sentiments. El seu ideari polític es limità fins a la mort a acceptar com a legítim solament el govern que representava la voluntat lliure del poble. El 14 d'Abril

hissà la bandera de la II República a l'Ajuntament de Segòvia. « *Cuando la República se implantó en España como una inequívoca expresión de la voluntad popular, la saludé con alborozo, sin aguardar de ella ninguna ventaja material. Si hubiera venido como consecuencia de un golpe de mano, como una imposición a la fuerza, yo hubiera estado siempre enfrente de ella* », digué.

Soria, *jumelée* amb Cotlliure, era la pàtria del seu amor, un amor tan inflammat com trist, tardà i tràgic: tenia 36 anys quan es casà amb Leonor Izquierdo, la filla dels amos de la fonda on residia, que en tenia 15 i que morí tísica tres anys després. Cotlliure recorda amb una placa que Machado visqué a la fonda Bourgnol-Quintana, La Charmante, del carrer que ara porta el seu nom, i el seu sepulcre és visitat cada any per més de 10.000 persones que van a saludar l'home, el poeta, el demòcrata. L'home mor dos cops. El primer, quan el cor s'atura; el segon, quan s'obliden d'ell. Però Antonio Machado no ha estat mai oblidat. Des de 1983, la bústia del capçal de la tomba ha rebut més de 4.000 cartes, moltes d'escolars.

Però a la presó del castell templer de Cotlliure, fortalesa medieval envoltada de glacis, muralles i mar, aïllaren fins a 400 presos «perillosos». Més de la meitat eren del Partit Comunista d'Espanya (PCE), del Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC), de les Joventuts Socialistes Unificades (JSU) espanyoles i de les Joventuts Socialistes Unificades de Catalunya (JSUC). L'objectiu era impedir maniobres d'aquells *fauteurs de trouble*. Alguns, quan van tornar de Mèxic el 1946, encara es trobaren que era vigent l'ordre de 1939 per la qual havien estat expulsats: atemptar contra la seguretat exterior de l'Estat... des de la presó!

Brigadistes que van ser a Cotlliure: Sabatini i Bernardo Bugarini, italians; Mauricio Sgaills, romanès; Isidori Shernetsky, polonès; Yorchevitch Soetisla, iugoslau, i Peko Datsevich, sotspresident del Congrés de Iugoslàvia i cap d'Estat Major de l'Exèrcit de Tito. Compartí cel·la amb el català Josep Palomar. Quan tornà, el 1996, no va voler parlar ni del desmembrament ni de les guerres secessionistes a l'antiga Iugoslàvia: plora cada nit.

Excaptius de Cotlliure: Cecilio Palomares, de la Federació de Treballadors de l'Ensenyament (FETE); Ignasi Vía; Josep Serra Serradell, *Roman*; Anton Gasch Reig; Gervasi Gorch; Josep Lluís Fernández, *Roca*, cofundador de les JSUC, mort en 1941 atropellat per un tramvia quan intentava desorientar la policia al carrer Pelai de Barcelona; el *passseur* Joan Pinós Lacambra, reorganitzador del PSUC a Barcelona, afusellat el 15 de gener de 1941 al camp de la Bóta; Manuel Serra Vilella, diputat per Tarragona, assassinat l'agost de 1944 per agents de Vichy pocs dies

abans de l'alliberament de Toulouse, quan sortia d'una reunió d'Unió Nacional Espanyola (UNE); Josep Pujol, regidor de Sant Feliu de Guíxols en 1983; el pràctic de farmàcia Àngel Estivill, comissari de brigada i comandant de carrabiners, cofundador del PSUC procedent del Bloc Obrer i Camperol (BOC), que després a Mèxic dirigí *Endavant*, òrgan del Moviment Socialista de Catalunya (MSC) i escrigué *L'ensulsiada dels jacobins* sobre els fets del 6 d'octubre de 1934; Miquel Ferrer Sanxís, secretari general de la Unió General de Treballadors (UGT) a Catalunya; Miquel Valdés, conseller de Treball i Obres Públiques de la Generalitat; Joaquim Miret Sans, director general de Sanitat Infantil; Lluís García Lago, de Lleida, de la Federació de Banca d'UGT; Marcelino Usatorre, comandant en cap de la 27 Divisió; Fèlix Roca Cusiné, mort el 1992 als 78 anys, que fou membre de la Résistance a l'Haute-Savoie i després va restar fins a l'alliberament al camp de Djelfa, i l'obrer tèxtil Jaume Girabau Estévez, de Sabadell, comissari a les divisions 44 i 30, reorganitzador del PSUC després de 1939 i capturat a Portugal, d'on fou extradit i afusellat el 1941.

III. La Résistance

El 3 de setembre de 1939, Adolf Hitler, austríac boig nascut el 1889 i caporal a la Gran Guerra, encetà la bestiesa del segle. El mateix 1939 ja hi havia a Alemanya sis camps de concentració, amb 200.000 internats. Al poder des de novembre de 1933, Hitler fou seguit cegament per un poble de 70 milions de persones. Només un milió d'alemanys s'oposà al genocidi premeditat. Un d'aquests, el brigadista de Munich i diputat Hans Beimler, s'escapà de Dachau el 1934 després de matar un SS, i morí als 41 anys l'1 de desembre de 1936 defensant Madrid. ¹

La premonició etzibada des de l'altre cantó de les filferrades dels camps i platges del Rosselló («Ara nosaltres som a dintre i vosaltres a fora; d'aquí a pocs dies serem tots junts tancats a dintre»), es materialitzà a partir del juny de 1940 quan Pétain signà la capitulació a costa de cedir Alsàcia i Lorena, deixar una França ocupada i una altra no ocupada, prohibir l'apropament a les costes que donaven a les illes Britàniques i a les fronteres amb Bèlgica, Espanya, Itàlia, Luxemburg i Suïssa, permetre i col·laborar en deportacions de tot tipus, construir el Mur de l'Atlàntic i el Mur del Mediterrani, fossats contra les seves pròpies llibertats, estar constantment exposats a ser deportats, acceptar l'STO per alliberar francesos a base de deixar anar un presoner per cada tres obrers especialitzats que anessin a treballar a Alemanya... I nasqué la Résistance.

1. Quan entraren els nacionals a Barcelona, el 1939, destruïren la seva làpida. El 1986 l'Associació Humboldt, presidida per Paco Candel, en col·locà una altra al Fossar de la Pedrera i en 1997 Quico Pi de la Serra i Carme Canela gravaren la cançó *Camarada Hans Beimler* en el compacte *No pasarán*.

L'ESCLAVATGE ORGANITZAT

Fugir cap al maquis i després convertir-se en GE (Guerrilleros Españoles) fou una sortida digna enfront de l'ostracisme dels camps francesos i una justificació ideològica per a deixar «la versió moderna de l'esclavatge organitzat» —definició de Pau Casals— que suposaven les 200 CTE, posteriorment GTE (Groups de Travailleurs Étrangers). Formades per quatre seccions de 250 membres cadascuna, amb un capità reservista francès i un d'estranger en qualitat d'intèrpret, estaven enquadrades a les unitats de Prestataires Militaires Étrangers al servei del Govern francès bàsicament per a fer obres de fortificació. En molts casos els catalans superaven el 50% del total d'efectius, tant per l'elevat nombre de refugiats catalans com per la seva qualificació professional, ja que eren gent d'ofici provinent de la reputada menestralia catalana. El règim alimentari era el de l'Exèrcit francès i es cobraven 50 cèntims de franc diaris. Els incentivaren amb la promesa que les famílies serien portades als pobles propers on estaven destinats.

Durant diferents fases de la II Guerra Mundial, centenars d'espanyols es van trobar a primera línia de foc adés fortificant per als francesos, adés per als alemanys. La Línia Maginot, així anomenada en honor a André Maginot, ministre de Defensa, es construïa a la frontera amb Alemanya i Itàlia, però els nazis la vorejaren o la saltaren amb paracaigudes. Quan finalitzà la Batalla de França, al juny de 1940, el nombre d'espanyols amb les CTE s'elevava a 2.250, els presoners, a 10.000 i els desapareguts, a 4.750, segons Miguel Ángel Sanz, excap d'Estat Major republicà, excap d'una CTE i coronel de les FFI.

Els nazis, el mateix juny de 1940 van començar a construir el Mur de l'Atlàntic i, quan van ser derrotats a l'Àfrica del Nord, el Mur del Mediterrani. En les obres d'aquestes ciclòpies muralles, al final de 1940, hi treballaven si us plau per força més de 75.000 espanyols. Uns altres 20.000 espanyols treballaven al camp, a les mines i als boscos de la França ocupada; 100.000, a la França no ocupada; 25.000, al nord d'Àfrica, i uns altres 25.000, a l'Organització Todt, així batejada en honor de l'enginyer Fritz Todt, creador de la Línia Siegfried d'Alemanya. El Mur de l'Atlàntic i el Mur del Mediterrani, escenari de dantescos combats entre 1944 i 1945, foren el fossar de molts espanyols morts sota les bombes aliades. Altres, atrapats sabotejant aquelles obres pròpies de ments desequilibrades, serien enterrats mesclats amb el ciment d'aquell fossat del feixisme després d'haver estat abatuts amb un tret a la nuca. En 1944, un total de 84.000 espanyols treballaven als GTE i uns altres 58.000, a l'Organització Todt, cobrant mig franc diari i un segell al mes.

El doctor Josep Pujol Grua, de Granollers, represaliat quan tornà, s'enfrontà diversos cops a Buzy, prop de Pau, amb el tristament cèlebre